

Selvejets omfang på reformationstiden

EN RANDBEMÆRKNING TIL THOMAS B. BANGS AFHANDLING¹

AF KNUD PRANGE

Omfanget af selvejet er en vigtig faktor, når man vil forstå vort lands historie i middelalderen. Ved vurderingen af adskillige problemer vil det gang på gang spille ind, hvor mange frie og selvstændige bønder man mener, der til enhver tid har boet i Danmark. To vidt forskellige synspunkter står her overfor hinanden. Det ældre: at Valdemarstidens samfund væsentligt bestod af frie jordejende bønder, og at samfundet i hovedsagen havde en »demokratisk« karakter, er sidst udtrykt af Hal Koch.² Denne opfattelse er nok i høj grad i defensiven til fordel for et yngre synspunkt, hvorefter klasseskellene var større og de jordejende bønders antal og betydning mindre, men diskussionen er langt fra ført til ende. Den væsentligste grund hertil skal sikkert søges i det yderst spinkle kildemateriale. Lidt bedre stiller forholdene sig, når det gælder middelalderens slutning. Der står ikke helt få kilder til rådighed, og der hersker derfor også en vis enighed blandt forskerne med hensyn til selvejets omfang i denne periode. Billedet er dog ikke uden nuancer. I Kongemagt og Aristokrati ansætter Aksel E. Christensen skønsvis selvejerne til på reformationstiden at udgøre omkring 15 % af det samlede bondetal.³ Svend Aakjær anfører, at den almindelige opfattelse er 10–15 %, ⁴ og endelig skriver Johan Hvidtfeldt, at »vel noget over hver tiende bonde var selvejer«. ⁵

Disse tal bygger vel alle på en vurdering af det materiale, som Thomas B. Bang fremlagde i den interessante og væsentlige afhandling om »Klementsfejdens efterspil«. I januar 1535 blev de jyske bønder, der havde deltaget i oprøret mod den udvalgte konge – Christian III – dømt fra liv og gods. Livet kunne de købe igen ved at betale en halsløsning, men selvejerne måtte opgive ejendomsretten til deres jord, om de da ikke havde råd til at tilbagekøbe den. Det er disse begivenheder Thomas B. Bang behandler, og i slutningen af afhandlingen kommer han ind på det problem, der her er draget frem: »Af den største interesse ville det være, om vi kunne komme til klarhed over, hvor mange jordegne bønder der på Grevefejds tid var i de oprørske her-

¹ Klementsfejds efterspil. Et bidrag til bondestandens historie. Historisk Tidsskrift 8. r. 6, 1916, s. 165–96. Afhandlingen er i det følgende citeret som: Bang.

² Danmarks Historie (Politikens Forlag) bd. 3, 1963, bl. a. s. 236.

³ Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 116. Der henvises i en note til Poul Johs. Jørgensen, der har 10–15 % og O. H. Larsen, der i Dänische Wirtschaftsgeschichte har 15–20 %.

⁴ Håndbog for danske Lokalhistorikere, red. af Johan Hvidtfeldt, 1952–56, s. 423.

⁵ Danmarks Historie (Politikens Forlag) bd. 5, 1963, s. 272.

reder . . . Men netop i denne henseende er et af de største huller i vort kendskab til det 16. århundredes landbohistorie, og tilmed et hul, som vistnok aldrig helt vil kunne udfyldes. Da imidlertid enhver oplysning i så henseende, hvor ringe et område den så omfatter, og selv om den kun kan angive tal med tilnærmelsesvis sikkerhed, ikke kan anses for overflødig, skal det i det følgende forsøges på grundlag af en systematisk gennemgang af de bevarede lensregnskaber at fremskaffe så mange oplysninger som muligt om dette spørgsmål.«⁶

Det er klart, at spørgsmålet i sig selv har særdeles stor betydning, og det får ikke mindre betydning, hvis man inddrager problemet om ejendomsfordelingen i middelalderen. Er kilderne få for selve middelalderens vedkommende, så er det af så meget større værdi, om man nogenlunde sikkert kan fastlægge selvejets omfang ved middelalderens udgang; det ville dog give et fælles udgangspunkt. Der kan derfor være grund til at følge Bangs argumentation og vurdere den beviskraft hans talmateriale sidder inde med.

Bang gennemgår en række lensjordebøger og lensregnskaber og opgør her udfra hvor mange selvejere der har været i de enkelte herreder – for så vidt det overhovedet er gørligt. Disse tal skal derpå sættes i forhold til det samlede antal bønderjordbrug. En undersøgelse i denne retning »støder imidlertid« – skriver Bang – »på den vanskelighed, at vi ikke bestemt kan angive tallet på gårde (og bol) på Grevefejdens tid. Så meget synes dog sikkert, at det har været en del mindre, end det var i midten af 17. århundrede, fra hvilken tid vi har de tidligere i Historisk Tidsskrift gengivne fortræffelige oplysninger.«⁷ I tabellarisk form meddeles så tallene for 13 af de oprørske herreders vedkommende.⁸ Herred for herred anføres antallet af jordegne bønder på reformationstiden, antal jordbrug omkring 1650 (eller tidligere år, hvis sådanne oplysninger haves), samt den procent selvejerne udgjorde. For de 13 herreder under ét drejer det sig om 4716 jordbrug, hvoraf 707 eller 15 % var i selveje. Da antallet af jordbrug skulle være steget fra 1536 til 1650 må procenttallet følgelig forhøjes noget, og Bang mener, at »vi fejler da næppe ved at anslå tallet på jordegne bønder i nævnte 13 herreder til mellem 15 og 20 % af det samlede antal jordbrug. Men for øvrigt varierer tallene så meget . . . at det er usikkert, om man fra disse opgivelser tør drage almindelige slutninger.«⁹

På grundlag af lensregnskaberne er det imidlertid muligt at finde oplysninger om selvejernes antal i en del af de jyske herreder, som ikke var inddraget i Klementsfejden. Bang gennemgår tallene fra Koldinghus, Kalø og Skanderborg len, og resultaterne fra disse 18 østjyske herreder opstilles i en

⁶ Bang, s. 183 f.

⁷ Sst. s. 191. Her henvises i note 1 til: Fridericia i Hist Tidsskr 6. r. 2.

⁸ Sst.

⁹ Sst. s. 191 f.

tabel, der viser antal jordegne bønder 1573, antal jordbrug ialt ved 1650 (for en del herreders vedkommende dog 1599) og selvejerprocenten. Sammenlagt er der tale om 5187 jordbrug, hvoraf 833 eller 16 % var selveje. Bang konkluderer: »Resultatet, vi når til, overrasker ikke; i de herreder, hvor bondestanden ikke forbrød sine ejendomsgårde, var de jordegne bønders antal i forhold til det samlede antal jordbrug ved år 1573 omtrent det samme, som det på reformationstiden gennemsnitlig var i de af de oprørske herreder, hvorfra vi har sikre oplysninger.«¹⁰ Selvejerprocenten fra de østjyske herreder bekræfter altså tallet der var beregnet for oprørske herreder under et – 15–20 %, og denne klare konklusion – med deraf følgende understregning af at Klementsfejden ikke ledte udviklingen ind i et nyt spor for de jyske selvejeres vedkommende¹¹ – har sikkert været et væsentligt element ved senere forskeres vurdering af disse spørgsmål.

Er tallene nu gode nok – og er de navnlig tilstrækkeligt repræsentative – til at de kan bære en så bestemt konklusion? Bangs resultater bygger på tre faktorer; antal jordbrug, antal selvejere og forholdet mellem disse to talstørrelser. Det er dette sidste jeg i det følgende skal prøve at behandle, men det vil dog måske være rimeligt at berøre spørgsmålet om, i hvor høj grad det er muligt at opgøre antallet af selvejere i 1500-tallet. Der var visse afgifter, der var et særkende for selvejerne, først og fremmest ledingen. Ikke andre end de jordegne bønder betalte leding, og selv om en sådan bonde opgav selvejet og blev fæster under kronen, vedblev han (i reglen) med at betale leding. I lensjordebøgerne er det derfor let at udskille de kronbønder der oprindeligt havde været selvejere, det er dem der yder leding. Uden undtagelse er denne regel dog ikke. De selvejere der mistede deres jord efter Grevefejden skulle til at betale nye afgifter til kronen. Taxationsmænd vurderede hver gård og indførte den nye landgilde i jordebogen. Nogle steder føjede man blot nye afgifter til de gamle (herunder ledingen), men andre steder slettede man de gamle beløb og erstattede dem med nye afgifter af en størrelse og en art, der svarede til den kronens øvrige fæstere på egnen betalte.¹² I det sidste tilfælde kan man altså ikke ud fra lensregnskaberne vide, når der er tale om en gammel selvejergård eller ej. Det antal selvejere man finder i regnskaberne er altså et minimumstal, og der er et andet forhold, der virker i samme retning. Adskillige selvejergårde kom nemlig i adelens eje, og det bevirker at man ikke normalt gennem regnskaber eller på anden måde kan se, at det drejer sig om oprindeligt selvejergods. To ting spiller ind her, dels at adelen har erhvervet sig ejendomsret til selvejergårde og dels at kronen har solgt eller mageskiftet jord – der iblandt gammelt selvejergods – til adelen. Især efter Frederik II's store mageskifter får dette sidste betyd-

¹⁰ Sst. s. 192 ff.

¹¹ Sst. s. 196.

¹² Sst. s. 177 f.

ning, og jo senere de kilder er, som selvejertallet gøres op efter, jo mere skal man forhøje selvejerprocenten. Det rammer især Bangs beregning vedrørende de 18 østjyske herreder, idet udgangspunktet her er selvejernes antal i 1573, og den fundne selvejerprocent på 16 skal sikkert forhøjes en del. Bang er selv klar over disse forhold, og det er vel ikke mindst derfor han regner med 15–20 % selvejere. Så meget mere bemærkelsesværdigt er det, at den senere forskning – som omtalt i min indledning – synes at anslå procenten lavere og lavere.

Men selv om der er en vis usikkerhed ved opgørelsen af selvejertallet, er det dog næppe afgørende for tallets størrelsesorden og dermed for selvejerprocenten. Væsentligere er i denne forbindelse om de fundne tal for selvejere og jordbrug er repræsentative. Anderledes udtrykt: om man kan slutte noget alment for hele landets vedkommende ud fra Bangs to tabeller med procentberegningerne for de 13 oprørske og de 18 østjyske herreder. Måske kan en nærmere betragtning af talgrupperne give svar herpå.

For de oprørske herreder fandt Bang at gennemsnitsprocenten af selvejere var 15.¹³ 49 herreder var inddraget i oprøret, men Bang har kun tal fra 13 herreder, så materialet er spinkelt. Bang gør også opmærksom på, at selvejerprocenten varierer uhyre meget fra herred til herred. I Vandfuld herred var der 53 % selvejere og i Rinds herred 27 %, mens der i Mors Sønder herred var 4 % og i Nørlyng herred endda kun 3 % selvejere. Det er i høj grad et spørgsmål, hvor veltalende et samlet gennemsnit bliver, når det er beregnet over så uensartede enkeltfaktorer. Af de 13 selvejerprocenter ligger ikke mindre end 8 under det samlede gennemsnit, mens kun 4 ligger over. Der er altså tale om en ujævn fordeling, hvor nogle få meget store tal forskubber det samlede resultat. Man kan som et tankeeksperiment forestille sig, at man ikke havde tal fra 13 herreder, men kun fra 11. Udskyder man først Vandfuld og Rinds herreder, ville man få 440 selvejere og 3953 jordbrug, altså 11 % selvejere. Udelader man i stedet tallene fra Nørlyng og Mors Sønder herred bliver det 685 selvejere og 4078 jordbrug. I dette tilfælde er der 17 % selvejere. Det bliver med andre ord en tilfældighed – nemlig spørgsmålet om, hvilket kildemateriale, der af en eller anden grund er bevaret – der bliver afgørende for, om selvejerprocenten i de oprørske herreder bliver 11 eller 17. Ud fra dette kan man næppe håbe på, at tallene er særligt repræsentative.

Vender man sig derpå til tabellen over forholdene i de 18 østjyske herreder, er billedet tilsyneladende bedre.¹⁴ Medens procenterne i de enkelte herreder før svingede mellem 53 og 3, svinger de her kun mellem 38 og 7. Hvor der før var en skæv fordeling, ligger her 8 tal over det samlede gennemsnit, mens 10 ligger under. Er tallene bedre, så lider tabellen til gengæld af en metodisk svaghed. Selvejerprocenten er – naturligvis – udregnet på

¹³ Sst. s. 191.

¹⁴ Sst. s. 193.

følgende måde: $\frac{\text{antal selvejere} \times 100}{\text{antal jordbrug}}$. Selvejertallet stammer fra 1573, men antallet af jordbrug stammer ikke blot fra et andet år, men fra to andre år. For 7 herreders vedkommende er der regnet med jordbrugene i 1599, for de resterende 11 herreder er tallene fra 1650. Dette ville ikke gøre noget, hvis man kunne regne med, at antallet af brug var konstant fra 1599 til 1650, men Bang gør selv andetsteds opmærksom på, at tallet på jordbrug var stigende fra reformationstiden og til 1650.¹⁵ Det vil sige, at benytter man ved beregningen af den anførte brøk et brugtal der stammer fra reformationstiden bliver nævneren lille og procenten altså stor. Anvender man derimod et brugtal fra 1650, bliver nævneren større, og selvejerprocenten mindre. Gennemsnitsprocenten for de 18 herreder er følgelig beregnet på et uensartet grundlag. Hvad dette betyder for det samlede resultat kan ses, hvis man deler Bangs tabel¹⁶ i to, alt efter hvilket år antallet af brug stammer fra:

	Selvejere 1573	Jordbrug 1599	Jordbrug 1650	% Selveje
7 herreder	407	1885		22 %
11 herreder	426		3302	13 %
18 herreder	833	Brug ialt 5187		16 %

Tabellen bekræfter, hvad der ovenfor er sagt, at jo »ældre« antallet af jordbrug er, des større er selvejerprocenten, og tabellen viser tillige, at Bangs gennemsnitsprocent på 16 ikke er særlig talende.

Forudsætter man – og dette er vigtigt for den følgende argumentation – at tallene fra de 7 og de 11 herreder er repræsentative, så vil det sige, at havde vi også for de 11 herreder haft antallet af jordbrug i 1599 ville selvejerprocenten baseret på dette tal være 22. Udtrykt i tal ville 426 selvejere udgøre 22 % af brugstallet. Det beregnede antal brug i disse 11 herreder i 1599 bliver altså $\frac{426 \times 100}{22}$ nemlig 1936 brug. Bangs tabel viser, at der i 1650 var 3302 brug i de nævnte herreder, 1366 brug flere end i 1599. Man skal altså reducere tallet fra 1650 med 41 % for at få 1599-tallet, eller hvis man vender sagen om: der skulle i de 11 herreder mellem 1599 og 1650 være foregået en forøgelse af antal brug fra 1936 til 3302; en forøgelse på 71 %.

Vender vi os nu til Bangs tabel over forholdene i de 13 oprørske herreder, viser det sig, at også her er antallet af jordbrug hentet fra forskellige tidspunkter.¹⁷ For 9 af herredernes vedkommende stammer tallene fra 1650. I disse herreder var der ved reformationstiden 528 selvejere og i 1650 3091

¹⁵ Sst. s. 191.

¹⁶ Sst. s. 193.

¹⁷ Sst. s. 191.

jordbrug. Ifølge ovenstående beregninger skulle man ved at reducere 1650-tallet med 41 % få brugstallet 1599. I de oprørske herreder giver det altså 3091 brug \div 41 %, det er 1824 brug (i 1599), hvoraf 528 var selvejere på reformationstiden. Det bliver en selvejerprocent på 29. Hvis antallet af jordbrug yderligere har været mindre i 1536 end i 1599 skal denne procent endda forhøjes noget.

Hvis man stadig forudsætter, at de tal Bang har fremlagt, er repræsentative, skulle det altså medføre, dels at selvejerprocenten i de oprørske herreder har været mindst 29 og i Østjylland mindst 22 og dels at antallet af jordbrug skulle være steget mindst 70 % fra 1599 til 1650.

Hvis man vil acceptere dette, kan man næppe opretholde Bangs konklusion, at selvejet synes at have haft samme udbredelse i de oprørske herreder som i den øvrige del af Jylland. Det synes afgjort at have været mest udbredt i de oprørske herreder, og dette ville i givet fald heller ikke have været så overraskende, som Bang synes at mene.¹⁸ Det ville ikke på forhånd være urimeligt at forestille sig, at oprøret især havde grebet om sig i de herreder, hvor selvejerne var talrigest repræsenteret. Noget andet er imidlertid, at næppe mange forskere vil være parate til at godtage de tal, vi er nået frem til på selvejets udbredelse og stigningen i brugstallet. Når konklusionen synes at være urimelig, må en eller flere af præmisserne være forkerte. Som tidligere nævnt er talmaterialet behæftet med en vis usikkerhed, men denne faktor er næppe stor nok til at afspore konklusionen. Det er et andet forhold, der spiller ind, og dette kan kun være, at de fremlagte tal ganske simpelt ikke er tilstrækkeligt repræsentative. De kan nok oplyse os om, hvordan forholdene – stort set – har været i en række herreder, men disse herreder er ikke tilstrækkeligt typiske, og der er ikke tilstrækkeligt mange af dem, til at vi på dette grundlag kan udtale os om, hvor stor en del af den danske bondestand, der var selvejere på reformationstiden.

Det er på sin vis nedslående at komme til en sådan, negativ konklusion, men måske kan disse betragtninger anspore forskningen til at tage problemet op igen. De udgaver af lensjordebøger, der udsendes i disse år, viser, at en minutøs granskning kan aflokke kilderne flere oplysninger end man hidtil havde regnet med. Ved en omhyggelig gennemgang af alt relevant materiale skulle det nok være muligt at fremlægge et langt større talmateriale end det, der nu foreligger.

¹⁸ Sst. s. 193.